

Fazekas Csaba

A SZABADSÁGHARC ÉS AZ 1848–1849. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY ÖSSZEFÜGGÉSEI

A külföldi járványtörténeti szakirodalomban egyforma érdeklődéssel foglalkoznak a 19. század világméretű kolerajárványaival: az 1830–1832. évi első pusztító pandémia után az 1848–1849. évekkel, majd az 1854–1855., 1865–1866., 1872–1873. évekkel úgyszintén. A magyar járványtörténet-írással foglalkozó kutatók, történeti demográfusok is komoly figyelmet szentelnek ezeknek, kivéve éppen az 1848–1849. évi járványt. A történeti érdeklődésnek ez a sajátos hiánya érthető: a forradalom és szabadságharc eseményei mellett valóban kevésbé tűnik érdekessé, hogy párhuzamosan egy világméretű kolerajárvány is zajlott.¹ Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a téma iránt volt érdeklődés a magyar történetírásban már azelőtt is, hogy a 2020. évi koronavírus-pandémia ráirányította volna a figyelmet a történelem nagy járványainak kutatására. Az 1848-as új magyar állam, valamint a szabadságharc seregének egészségügyi intézményrendszerével több orvostörténeti munka is foglalkozott,² Máday Lajos többször újraközölt demográfiai számításai a kolerajárvány veszteségeiről máig meghatározóak,³ továbbá különösen fontosak az 1848–1849. évi kolera helytörténeti vonatkozásaira irányuló, anyakönyveket is feldolgozó esettanulmányok.⁴ Az 1848–1849. évi kolerajárvány

¹ A külföldi történetírásban korábban épp ellentétes tendenciát figyelhetünk meg a járvány és az európai forradalmak kapcsolatáról, lásd például *Richard J. Evans*: *Epidemics and Revolutions. Cholera in Nineteenth-Century Europe. Past and Present* 120. (1988) 1. sz. 123–146., itt: 131.

² Például *Varga Endre*: Az 1848–49. évi hadsereg egészségügyi szervezete. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7. Bp. 1933. 564–590.; *Losonczy György*: Az 1848-as honvédsereg eü. szolgálatának küzdelme a kolerajárvány ellen. *Katonaorvosi Szemle* 5. (1953) 9. sz. 822–830.; *Szállási Árpád*: Az 1848/49-es szabadságharc egészségügyi ellátása. *Limes* 6. (1993) 1. sz. 99–105.; *Kapronczay Károly*: A magyar szabadságharc egészségügyi szervezete, intézményi rendszerei. In: *A természettudósok, a mérnökök, orvosok az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban*. Szerk. Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly. Bp. 1999. 71–74. A vonatkozó tanulmányok kivonatolt, gyűjteménybe rendezett összeállítása: *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvéderosvai*. Összeáll. Ács Tibor – Kapronczay Károly – Szállási Árpád. S. a. r. Gazda István. 2004. (<https://bit.ly/3GVC1vJ>, letöltés 2021. jún. 12.)

³ *Máday Lajos*: Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században. *Demográfia* 26. (1983) 2–3. sz. 330–351.; *Uő*: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* 33. (1990) 1–2. sz. 58–95.; *Uő*: Az 1848–49-es szabadságharc és a kolera. *Egészségtudomány* 36. (1992) 97–109.

⁴ *Jovin Slavko*: Epidemija kolere u Vojvodini 1848–1849 godine. Novi Sad 1987.; *Bodosi Mihály*: Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Szili Ferenc. (A Somogy Megyei Levéltár évkönyve 27.) Kaposvár 1996. 113–143.; *Gál Edina Tünde*: Kolera a forradalom idején. Az 1848–1849-es kolerajárvány Kolozsváron és környékén. In: *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. (Határhelyzetek 7.) Bp. 2014. 133–158.

történetét egy korábbi tanulmányomban már összefoglaltam.⁵ Jelen dolgozatomban arra törekszem, hogy az elmúlt évtizedekben megjelent hazai és külföldi járványtörténeti munkák alapján e pandémia magyarországi történetét a világjárvány folyamatába illesszem, illetve a terjedésével, lefolyásával, az áldozatok számával összehasonlítást végezzek. Arra is részletesen kitérek, hogy beszélhetünk-e a kolerának – az előző, 1831. évi járvány alkalmával megfigyelhető – társadalmi mozgósító vagy a politikai döntéshozatal mechanizmusára gyakorolt hatásairól. A 19. századi kolerajárványok és forradalmak (továbbá háborús és polgárháborús események) időben gyakran egybeestek. Vajon lehet ez az egybeesés egyszerű véletlen az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc esetében is? Erre keresem a választ a külföldi szakirodalom esettanulmányai alapján.

Előre kell bocsátanom, hogy a világjárvány magyarországi kutatásának – összehasonlítva más nyugat-európai országokkal – korlátot szabnak a forrásadottságok. Csak jellemző példaként említem, hogy míg esetünkben nem ismerünk országos felméréseket, Angliában egykorúan készültek ilyenek,⁶ a helyi hatóságok által dokumentált járványadatokból pedig részletes képet rajzolhattak az elemzők a kolera megjelenéséről, lefolyásáról, társadalmi hatásairól, elemezheték az épületek nagysága és vízellátottsága közötti kapcsolatokat, az élelmiszer-beszerzési lehetőségeket, az állattartás hatásait, valamint számos egyéb vizsgálati szempont is szerepelt bennük.⁷

A kolera Magyarországon, 1848–1849

1848 elején a magyarországi lapok gyakran adtak hírt arról, hogy az 1831. évihez hasonló járványhullám közeledik Európa felé Oroszország irányából. Március elejéig mintha pusztán csak távoli országok eseményeiről szóltak volna a súlyos áldozatokról szóló beszámolók, ám ezek a hírek az egyre nyilvánvalóbb fenyegetettség miatt számot tarthattak a közvélemény fokozott érdeklődésére. 1848. március 1-én Schnée László, Heves vármegye követe az országgyűlés alsó táblájának kerületi ülésén tette szóvá, hogy a közeledő járvány miatt az állami hatóságok részéről

⁵ *Fazekas Csaba*: Egy „elfelejtett” pandémiáról. Az 1848–49. évi kolerajárvány és a szabadságharc. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba. (Studia Miskolcinsula 2.) Miskolc 1996. 300–320.

⁶ *John D. Sunderland*: Report of the General Board of Health on the Epidemic Cholera of 1848 and 1849. London 1850.; Report on the Mortality of Cholera in England, 1848–1849. London 1852.

⁷ *Amanda J. Thomas*: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. The Setting, Causes, Course and Aftermath of an Epidemic in London. Jefferson–London 2009. Egy amerikai példa: *Charles E. Rosenberg*: The Cholera Years. The United States in 1832, 1849, and 1866. 2. kiadás. Chicago–London 1987. Legújabbán lásd *Gary Elliott*: 1849. The Cholera Outbreak in Jefferson City. Charleston 2021.

megelőző intézkedésekre volna szükség.⁸ Mindez éppen akkor történt, amikor a párizsi forradalom híre megérkezett Pozsonyba, s két nappal később már Kossuth Lajos felirati javaslata „tematizálta” a közéletet. Vagyis bármennyire valós veszélynek tűnt a kolera magyarországi megjelenése, a politikai közélet, majd a márciusi forradalmak nyomán megindult átalakulás hamar háttérbe is szorította. Ráadásul Batthyány Lajos március 17-ei miniszterelnöki kinevezése, valamint az áprilisi törvények nyomán éppen az az állami intézményrendszer alakult át, amelytől az említett hevesi követ a preventív intézkedések meghozatalát várta.

A Batthyány-kormányának néhány (viszonylagosan) nyugodt hónap állt rendelkezésére, hogy berendezkedjen és szembenézzen a felmerülő nehézségekkel. Összességében azt mondhatjuk, hogy a kormány ilyen körülmények között is a kolera érkezésére a kor színvonalán elvárható módon, határozottan reagált és megfelelő intézkedéseket hozott. Önálló egészségügyi tárca létesítésére nem került sor, az egészségügyi igazgatás megszervezése, az országos főorvos hatáskörének kialakítása számos – minisztériumok közötti hatásköri – vitával járt, végül a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban alakították ki a polgári egészségügyi osztályt.⁹ Klauzál Gábor miniszter ennek megfelelően folyamatosan figyelemmel kísérte a kolera terjedéséről az al-dunai román fejedelemségekből érkező híreket. Május 24-én a miniszter közleményben számolt be arról, hogy háromtagú orvoscsoportot küldött a helyzet felderítésére.¹⁰ A tájékoztatás mellett ebből a szövegből egyértelműen kiderül a kormányzat kolerával kapcsolatos magatartása: egyrészt a veszélyt valósnak és jelentősnek ítélték, ugyanakkor a megnyugtatót, a közvélemény felkészítését tartották a legfontosabbnak, és elsősorban annak hangsúlyozását, hogy nem kerül sor a lakosság mozgását korlátozó karantén-intézkedésekre. E ponton fontos kiemelni az 1848–1849-es kolerajárvány egyik legfontosabb magyarországi vonatkozását: a kortársak többségének személyes tapasztalatai voltak az 1831. évi járványról, az annak nyomán fellépő zavargásokról, amelyek megelőzését a felfokozott forradalmi légkörben a legfontosabb feladatnak tartották. Az *Orvosi Társ* folyamatosan jelentetett meg szakmai beszámolókat a kolera természetéről, de ezeket az információkat a megszaporo-
dott számú napilapok is rendszeresen közölték.¹¹

⁸ Pesti Hírlap, 1848. március 5. 185.

⁹ *Fábiánné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848–1849-ben. Századok* 110. (1976) 294–325. Az egészségügyi igazgatás kiépítésének részletes bemutatása mellett a koleráról lásd uo. 311–312.

¹⁰ Pesti Hírlap, 1848. május 26. 477.

¹¹ Lásd például *Szállási Árpád: A kolerajárvány kezdete 1848-ban. Orvosi Hetilap* 141. (2000) 2. sz. 83–85.

A következő fontos dátum július 9., amikor Klauzál a román fejedelemségekől hazatért orvoscsoport jelentése alapján újabb instrukciókat adott ki,¹² melyek középpontjában ismét a korlátozó intézkedések elkerülése állt, minthogy azok nemcsak pánikhelyzetet idéznének elő, de akadályoznák a kereskedelmi forgalmat is – vagyis a miniszter egyértelműen az élet megszokott mederben való fenntartását, a társadalom nyugalmának megőrzését tartotta a legfontosabbnak. A kórházakat és az orvosokat a felkészülés fontosságára figyelmeztette, és intézkedéseit az egyházak a szószékekről is kihírdették. A nyár folyamán ugyanakkor számos adat jelezte, hogy Erdély, illetve a Délvidék irányából már behurcolták a fertőzést Magyarországra, október elején pedig már a fővárosban is felütötte a fejét.¹³ Az ősz folyamán az ország minden pontjáról érkeztek híradások a kolera pusztításáról, a szórványos eseteket mindenhol a járványszerű megbetegedések váltották fel. A polgári lakosság mellett a szembenálló hadseregekben is egyre több volt a kolerás megbetegedés, a szeptemberben Magyarországra vonuló Jellačić katonái között ugyanúgy, mint a honvédseregben és a nemzetőrök között.¹⁴

A végrehajtó hatalomban bekövetkezett változás, vagyis a Batthyány-kabinet helyébe lépő Országos Honvédelmi Bizottmány (a továbbiakban: OHB) is komolyan vette a kolerajárvány kihívásait, és a körülményekhez képest határozott, a kor színvonalának ismét megfelelő intézkedésekkel reagált. Október 27-én alakult meg az Országos Choleraügyi Választmány Pólya József orvos vezetésével, melynek kizárólagos feladata a járványvédelem, illetve a kolera terjedésével kapcsolatos adatok gyűjtése és folyamatos értékelése lett. Pólya *Értesítés a choleráról* címmel terjedelmes írásban mutatta be a kolera tüneteit, a kezelés lehetséges módjait (például hányást, hasmenést mérséklő eljárásokat), a lakások szellőztetését, az egészséges életmód és az alkoholfogyasztástól való tartózkodás fontosságát stb.¹⁵ A kor szinte minden orvosi megnyilatkozásában központi szerepet töltött be, hogy tagadni vagy legalábbis mérsékelni akarták a kolera ragályos jellegének elismerését, s bár voltak olyan

¹² Közlöny, 1848. július 15. 153.

¹³ Pesti Hírlap, 1848. október 26. 1012.

¹⁴ Lásd például *Mádai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 68–69.; *Zachar Péter Krisztián*: Ellenforradalom és szabadságharc. Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai-katonai háttere, szeptember 29. – december 16. Bp. 2008. 139.

¹⁵ Pesti Hírlap, 1848. november 6. 1044. és november 7. 1049–1050. Minderről lásd például *Gortvay György*: Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. Bp. 1953. 225–229. Fontos megemlíteni, hogy a forradalmi változásokban érintett vagy azokkal kapcsolatba kerülő térségek hatóságai pontosan úgy reagáltak 1848-ban, mint a magyar kormányzat. Hamburgban például – ahol szintén 1848 őszen volt a kolera első jelentős, több száz áldozatot követelő hulláma – felmerült a kocsmák és közösségi terek látogatásának korlátozása a járvány megfékezése érdekében, a hangsúlyt mégis inkább a pánik megelőzésére helyezték, falragaszokon, hirdetésekben szólítottak fel a koleraának az egészséges életmóddal, alkoholfogyasztás elhagyásával történő elkerülésére. *Richard J. Evans*: Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years. New York 2005. 250–251.

adatok, amelyek a fertőzött vízben jelölték meg a terjedés útját, inkább a „rossz levegőben” való továbbfertőződést hangsúlyozták. A bel- és külföldi sajtóhírek gyakran említették az orvosok vitáit a kolera eredetéről és terjedéséről, többségük azon az állásponton volt, hogy „a cholera mint az idei revolutionalis szellem, nem ragályos, hanem járvány és a levegőben fekszik”.¹⁶ A kolerajárvány adatait egyébként helyben lelkiismeretesen gyűjtő és értékelő Nyitra megyei orvos, Nagy József még az 1870-es években is fenntartotta azt a véleményét, hogy a kolera a számára kedvező körülmények között bárhol kifejlődhet, és terjedése inkább az egyes településekre jellemző talaj összetételével magyarázható.¹⁷ (Ne feledjük, a kolera természete, bakteriális úton való terjedése ekkor még nem volt ismert az orvostudomány előtt.) Az Országos Choleraügyi Választmány minden erőfeszítése ellenére – nyilvánvaló összefüggésben a változó hadi helyzettel – nem volt képes országos hatáskörben koordinálni a védekezést, tevékenysége leginkább Pest-Budára szorítkozott. A kolerához való viszonyt talán legjobban egy kortárs publicista véleménye fejezte ki, aki arról írt, hogy milyen fontosak az orvosok által ajánlott gyógymódok (meghűléstől való óvakodás, gyógyfűvekből főzött teák fogyasztása, meleg borogatás, izzasztás), majd elismerte, hogy „nekünk azonban mindezekkel sem sikerült még a járványt megszüntetni”, és elismerte, hogy bizony jelentős a kolerában elhunytak száma, majd így folytatta: „Egyébiránt ne higgyék ám vidéki olvasóink, hogy minket oly nagyon zavarna itt ez a cholera; föl sem vesszük, s fővárosunk lakói oly hidegen olvassák át ezt, mit önöknek írunk, mintha csak a Jellachich vagy Windischgrätz királyi biztossá neveztetését olvasnák; ránk nézve egyik sem veszedelmesebb a másikonál, rémítő pedig egyáltalában nem. Úgy vagyunk, mint az egyszeri cigány, kit midőn akasztani akartak, s eldörgött felette a »meg kell hálnod«, azt felelte egész laconice: Nem érek rá! Háborúra készülünk; kisebb gondunk is nagyobb annál, hogy a halálról elmélkedjünk.”¹⁸ A hasonló megnyilatkozásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kortársak gondolkodásában valóban jelen volt, de csak a háttérben a pusztító kolerajárvány, s nemcsak a hatóságok követtek el mindent a pánik elkerülésére, de nem is alakult ki ilyesmi a fertőzésveszély következményeként.

A fennmaradt szórványos járványadatok november végén csökkenő tendenciát mutattak, decemberre „ellaposodott a járványgörbe”, és a kortársak joggal feltételezték, hogy a Debrecenbe költöző magyar kormányzatnak számos egyéb problémája mellett a kolerával kevésbé kell majd foglalkoznia. Amint hasonló pandémiák idején megfigyelhető volt, az 1848-ban Magyarországra is betörő járványnak később kialakult egy „második hulláma”, vagyis átmeneti visszaszorulás után május

¹⁶ Kossuth Hirlapja, 1848. október 20. 432.

¹⁷ Nagy József: A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig, Nyitra 1876. 70., 74.

¹⁸ Kossuth Hirlapja, 1848. október 29. 463.

végén–június elején ismét az ország számos pontján erősödött a járvány, nőtt a megbetegedések és a halálozások száma, s a nyár folyamán az első hullámnál sokkal súlyosabb lefolyású kolera tombolt az országban. Épp abban az időszakban, amikor a Pestre visszaköltöző, majd onnan egy hónappal később Szegedre menekülő magyar kormánynak két nagyhatalom hadseregével szemben is sikerre kellett volna vinnie a szabadságharcot. Ennek ellenére a magyar állam továbbra is a kor színvonalán igyekezett megfelelni a kolera kihívásainak. A Szemere-kormányban a Belügyminisztériumban szervezték meg az egészségügyi igazgatást, Bugát Pál orvos vezetésével, aki nagyon komolyan vette a feladatát, s amíg Pesten júniusban pár hétig viszonylag nyugodtan meglehetett, igyekezett nemcsak a kórházakat felügyelni, hanem a kolérával kapcsolatos adatokat is begyűjteni. Jellemző információ lehet, hogy egyetlen részletes adatszolgáltatásban is csak néhány helyszín (Pest, Selmecbánya, Debrecen városok, Fejér és Tolna megyék) adatait közölte, hiszen nyilván csak e törvényhatóságokból jutottak el hozzá megbízható adatok.¹⁹ Szemere belügyminiszterként június 18-án adta ki *Utasítás a cholera-t illetőleg* című rendeletét, lényegében megismételve az egy évvel korábban Klauzál Gábor által elrendelteteket, egyszerre akart tájékoztatni és megnyugtatót a járvánnyal kapcsolatosan.²⁰ Szolgálatba léptek az orvosok is, Pólya József például újabb, *Choléráról a magyar népnek* című részletes tájékoztatót szerkesztett,²¹ és a vidéki orvosok is hasonló, falragaszokon is terjesztett, a betegség megelőzésével, a koleras betegek ápolásával kapcsolatos tájékoztatókat készítettek. Ismerünk ilyeneket például Borsod és Tolna megyékből 1849. június első feléből, amelyek már a „dühöngő” kolérára, vagyis súlyos fertőzésekre adott reakciók jegyében születtek.²² Traiber József Tolna megyei főorvos a részletes tájékoztatás mellett ilyen megnyugtatót is szánt, jellemző passzusokat is írt: „Vidám élet, a cholérától ne félj, mert nem ragályos, csupán meghűlés s életrendi kihágások szomorú következménye”, „álmatlanság és paráznaság által ki ne merítsd magadat” stb. A megnyugtató szavakra szükség is lehetett, mert június első felében már járványos méreteket öltöttek a fertőzések, Esztergomban például már ekkor az 1831. évinél súlyosabbnak ítélték meg a kolera okozta veszteségeket,²³ és a hadseregből is befutott jónéhány, a romló járványhelyzetet dokumentáló jelentés.²⁴ Kossuth Lajos kormányzó-elnök is személyes benyomásokat szerzett a kolera pusztításáról, és szorgalmazta a helyi hatóságok, egészségügyi személyzet

¹⁹ Közlöny, 1849. június 24. 522.; *Gortway Gy.*: Az újabbkori magyar orvosi művelődés i. m. 230.

²⁰ Közlöny, 1849. június 24. 521.

²¹ Közlöny, 1849. június 14. 494.

²² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Kisnyomtatványtár, 1849. 2°/ 2–3.

²³ Közlöny, 1849. június 13. 490.

²⁴ Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai, 1849. április 15. – augusztus. S. a. r. Barta István. (Kossuth Lajos összes munkái XV.) Bp. 1955. (továbbiakban: KLÖM XV.) 531.

fokozott erőfeszítéseit a járvány megfékezésére, mondván, „a megyei tisztviselőség ezen rendkívüli esetet csak oly könnyen veszi, mintha helyzetünk tökéletes normális állapotban volna”.²⁵

Ki kell térnünk arra a régebbi szakirodalomban gyakran megfogalmazódott elméletre, miszerint az 1849. évi kolerát az orosz intervenciók hurcolták be az országba.²⁶ A fertőzés Oroszországban nagyon súlyos lefolyású volt, egyes újabb értékelések szerint a 19. századi járványok közül az 1848–1849. évi szedte ott a legtöbb áldozatot.²⁷ A Magyarországra bevonuló orosz intervenciók seregben komoly veszteséget okozott a járvány, és bizonyosan súlyosbította a helyzetet azokon a területeken, ahol érintkeztek a magyar polgári lakossággal. De összességében meg kell állapítanunk, hogy az 1849. nyári kolerahullám már az orosz csapatok előtt is járványszerűen terjedt az országban, olyan területeken is, ahová később sem vonultak be az oroszok, tehát joggal állapíthatjuk meg: nem a cári seregek okozták a járványt, viszont bizonyosan súlyosbították a betegség magyarországi pusztítását.

Az 1849. nyári súlyos járványhullám éppen akkor pusztított az országban, amikor annak egységes irányítása végleg lehetetlenné vált, s a honvédsereg az utolsó nagy csatákat vívta a két nagyhatalom túlerőben lévő hadseregével szemben. Ahogy a korábbi, 1848. őszi időszakban, úgy 1849 nyara kapcsán sem csodálkozhatunk azon, hogy a mégoly pusztító járvány is háttérbe szorult a kortársak figyelmében, illetve az utókor értékeléseiben egyaránt. Szórványos adataink vannak arról, hogy milyen ismertebb személyek estek a kolera áldozatául: Répásy Mihály honvéd tábornok, Hanák János piarista pap-tanár, országgyűlési képviselők (Deáky Samu, Elias Roth, még 1848 decemberében Bay Antal),²⁸ táborigazgatók (Eismann Miklós)²⁹ és mások.

Tanulságok és következtetések

Az egyik legfontosabb kapcsolódási pont a forradalom és szabadságharc, valamint a kolera között az áldozatok száma. 1848–1849. történetének egyik leginkább neuralgikus, nehezen megválaszolható, ugyanakkor egyik legérdekesebb kérdése, hogy mekkora volt az ország embervesztesége 1848 tavaszától 1849 őszéig.³⁰ Ha

²⁵ KLÖM XV. 545.

²⁶ Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 306–312.

²⁷ *John P. Davies*: Russia in the Time of Cholera. Disease under Romanovs and Soviets. London–New York 2018. 45.

²⁸ Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 311.; Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 89., 196., 735.

²⁹ *Támási Zsolt*: Az erdélyi katolikus egyház az 1848-as forradalom idején. In: Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéről. Szerk. Marton József – Bodó Márta. Bp.–Kolozsvár 2009. 114–144., itt: 135.

³⁰ E bekezdés megírásához Hermann Róbert nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

úgy vetődik fel a kérdés, hogy vajon a katonai eseményekkel összefüggő áldozatok száma volt-e nagyobb, vagy a kolerajárványé,³¹ akkor az utóbbi egyértelműen nagyságrendekkel meghaladja az előbbit. Márki Sándor – sajnos forrásait meg nem említve – azt írja összegzően: „a polgárháború Magyarországról 37 000 életet követelt áldozatul” (amelyben 24 ezer a magyarok vesztesége, a többiek románok, szerbek és horvátok voltak), az osztrákok veszteségeit pontosan (bár az adatot „nagyon enyhének” minősítve) 10 173 főben jelölte meg.³² Számos kutatás foglalkozott még a helyi konfliktusok, megtorlások esettjeinek számával, például az erdélyi nemzetiségi konfliktusok kapcsán (az ottani polgárháború magyar áldozatait 7500–8000 főre becsülve³³), de a pontos összesítés számait illetően kétségtelenül több a bizonytalanság, mint a megbízható forrás. Akár Márki 37 000-es összeszteség számát, akár Má dai Lajos – Bona Gábor hadtörténész becslésére hivatkozó, de forrását pontosan szintén nem közlő – alacsonyabb, 25–30 000-es számát fogadjuk el,³⁴ a háborús veszteség bizonyosan kisebb a koleraénál. Szintén Má dai Lajosnak a trianoni országterületre vonatkozó demográfiai becslései alapján ugyanis legalább 100–120 ezerre tehető a koleraával összefüggésbe hozható halálesetek száma,³⁵ aminek legalább a dupláját valószínűsíthetjük az 1848. évi országterület vonatkozásában.³⁶ Bizonyosan nem túlzás tehát, hogy a járvány 1848 őszén és 1849 nyarán nagyságrendileg legalább akkora (vagy talán valamivel kevesebb) áldozatot követelt, mint az 1831. évi kolera. A katonai veszteségek/kolerahalalozások nagyságrendjeinek összehasonlítására vonatkozóan irányadóak lehetnek a jelenleg egyedül ismert, pontosnak elfogadható orosz veszteségadatok. (Hozzá tve, hogy kizárólag katonai és nem polgári áldozatokról van szó.) Eszerint a cári seregben 543 volt az elesettek, 313 a csatában szerzett sebesülés miatt később elhunytak száma (összesen tehát 856), a koleraiban elhunytaké ezzel szemben 7819 (20 200 megbetegedésből).³⁷ A katonai események, illetve a kolera következtében elhunytak közötti nagyságrendi különbség mindenképp szembetűnő.

³¹ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 133.

³² *Márki Sándor – Beksis Gusztáv*: A modern Magyarország. (1848–1896) (A magyar nemzet története X.) Bp. 1898. 393–394.

³³ *Egyed Ákos*: Erdély, 1848–1849. 2. kiadás. Csíkszereda 2010. 513–517. További adatokkal szolgál *Hermann Róbert*: A rendszerváltástól a megtorlásig. Tanulmányok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. Bp. 2020. 91–108., itt: 105–106.

³⁴ *Má dai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 69.

³⁵ Uo. 71.; *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 307.

³⁶ Érdekességként megemlítjük, hogy a sokkal jobban dokumentált Angliában több mint 53 000 (ebből Londonban több mint 14 000) kolerahalottat regisztráltak 1848–1849-ben. *Má dai L.*: Hat nagy kolerajárvány i. m. 72.

³⁷ *H. v. n. [Menykov]*: Bericht über die Kriegooperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. III. Berlin 1851. 135. (Ugyanez a forrás „egyéb betegséget” elkapottnak nevez további 8735 orosz katonát, akik közül 3209 halt meg, ami összességében nem sokkal

Alábbiakban a magyarországi szabadságharc és a kolerajárvány sajátos, más országban nem vagy más formában jelentkező összefüggéseit fogjuk elemezni. Mint említettük, Magyarországon 1848–1849 folyamán nem beszélhetünk az ország egész területét átfogó államigazgatási rendszerről. Amikor 1848-ban nyár végén–őszén a kolera súlyos járvány formájában elérte az országot, a Batthyány-kormány, majd az OHB már nem tarthatta ellenőrzése alatt az ellenséges haderő által elfoglalt országrészeket, és fokozottan ez volt a helyzet 1849 késő tavaszán–nyarán. Sajátosságot jelent, hogy a szemben álló hadseregek által kialakított és folyamatosan változó frontvonalak egyfajta karanténhelyzetet teremtettek, hiszen azokon keresztül a polgári lakosság nem folytathatta megszokott (például kereskedelmi vagy utazási) tevékenységét, ami részben mérsékelhette a betegség terjedését. Ugyanakkor a zárt közösséget alkotó hadseregekben nagyobb volt a továbbfertőzés veszélye, és nagyobb eséllyel adhatták tovább a betegséget a polgári lakosságnak. A helyi járványtörténeti adatok azonban arra utalnak, hogy e pandémia magyarországi terjedése kevésbé „fűzhető fel” a különböző hadseregek vonulási útjaira (még a súlyosan kolerafertőzött oroszokéra sem), mint Gál Edina Tünde meggyőzően írja: „Inkább az ellentéte bizonyosodott be, hogy a járvány a csapatmozgások előtt vonult, tehát a terjedési csatorna a természetes tényezőkben keresendő.”³⁸ Ugyancsak ő mutatott rá arra, hogy a hadi eseményektől nem érintett területeken a kereskedelmi tevékenységnek (például a vásárok sokakat megmozgató, vonzó eseményeinek) „nem tulajdonítható valós szerep a kolera terjesztésében”.³⁹ Ilyen valós szerep sokkal inkább elmondható a szervezetten vonuló katonák, a különböző szabadcsapatok, a kiéleződő nemzetiségi ellentétek elől menekülőkről, vagyis a hadszínterekké vált térségek által kiváltott belső migrációról.⁴⁰

A helytörténeti kutatásokból, anyakönyvi elemzésekből rendelkezésünkre álló adatok alapján azt is feltételezhetjük, hogy – bár nyilván voltak a kolerától jobban és kevésbé sújtott vidékek – az egész országon végigsöprő és mindennütt nagyjából hasonló arányú megbetegedéseket és abból eredő halálozásokat

kevesebb a korábbi becslésünkben szereplő 10–15 000 fős veszteségnél. Vö. *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 307.)

³⁸ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 154. A „természetes tényezők” szerepét, például a vízpartokon való gyorsabb terjedés tényét a külföldi elemzések is megerősítik. *Thomas, A. J.*: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. i. m. 40–41.; *Amanda J. Thomas*: Cholera. The Victorian Plague. Burnsley 2015. 110. Egykorúan már egy neves magyar orvos is megjegyezte, hogy a „vizek hosszában” feltűnően gyakoribbak a kolerás esetek, lásd *Eckstein Frigyes*: Néhány szó a keleti cholera Oláh- és Moldvaországban, 1848. Pesti Hírlap, 1848. július 2. 612–613.

³⁹ *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 152–154.

⁴⁰ Uo. 150–151. Ezt a tényezőt is megerősítik a nemzetközi párhuzamok, másol is a migráció erősítette fel a kolera terjedését. *Thomas, A. J.*: Cholera. The Victorian Plague i. m. 46.

mutathatunk ki 1848. október–novemberi, illetve 1849. június–júliusi csúcspontokkal.⁴¹ Bár kétségtelenül van igazsága a közvélekedésnek, miszerint a nagyvárosok zsúfolt, egészségtelen, közművesítés előtti külvárosaiban látványosabb volt a kolera pusztítása, ez árnyalásra szorul annyiban, hogy a falusi népességben is jelentős arányban szedte áldozatait, a közösen használt vízlelőhelyek általi megfertőződés ugyanis a kisebb népességszám esetén is jó eséllyel bekövetkezhetett – értelemszerűen szám szerint kevesebb áldozatot szedve.⁴²

Nem demográfiai, hanem politikatörténeti vonatkozású kapcsolódási pont a kolerának a politikai gondolkodásban való felhasználása, megjelenése. A gyors pusztításban rejlő képzettársítási lehetőségek más országokban is megfogalmazódtak (egy francia konzervatívok 1848-ban párhuzamba állították a kolera pusztítását az európai forradalmi hullámmal⁴³), a magyar forradalommal és szabadságharcával egyidejűleg megjelenő járvány erre több lehetőséget is kínált. Amikor még csak az Oroszországban és a Közel-Keleten pusztító kolerajárványról érkeztek hírek, inkább kedélyes képzettársítás formájában jelent meg; a *Pesti Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre például arról elmélkedett, hogy a zsarnokság színönimájának tekintett Oroszországból kapjuk a kolera fenyegetését, ezért „vizonzásul mi is küldjünk rájuk egy járványt, s ez a szabadság ragadós járványa leend, mely halál helyett életet ad”.⁴⁴ Amikor a fenyegetés egyre közelebb ért, s az ország nemzeti önvédelmi háborúra kényszerült, akkor a kolera a Magyarországot fenyegető ellenségként jelent meg a császári és királyi csapatok és a nemzetiségi felkelők mellett.⁴⁵ A cári intervenciót követően pedig még Kossuth is ki akarta aknázni a kolerában rejlő politikai kommunikációs lehetőséget, amikor 1849. július 14-én *A nemzethez* címzett kiáltványában az igazságot képviselő magyarok mellett álló Isten beavatkozásának

⁴¹ *Slavko, J.*: Epidemija kolere i. m.; *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 312., 318.; *Bodosi M.*: Adatok a XIX. század Somogy megyei kolerajárványaihoz i. m. 122–128.; *Gál E. T.*: Kolera a forradalom idején i. m. 139–147.; *Tóth Árpád*: Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. In: Történeti demográfiai évkönyv 2005. Szerk. Szigligeti Mária. Bp. 2006. 93–114., itt: 104. Ott is, ahol csak becslésekre hagyatkozt az elemző: *Faragó Tamás*: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: Történeti demográfiai évkönyv 2005. Szerk. Szigligeti Mária. Bp. 2006. 19–78., itt: 54–55.

⁴² Történések álláspontját idézi arról, hogy egy település városi mérete nem feltétlenül jelentett nagyobb kolerahalálózást: *Faragó Tamás*: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 1993. 181–202., itt: 182. Részletesebben lásd *Patrice Bourdelais*: Városi járvány-e a kolera? Tények és példák. Ford. Farkas Edit. Világtörténet 10. (1988) 4. sz. 72–79. Vö. a legutóbbi elemzést: *Romola Jane Davenport – Max Satchell – Leigh Matthew William Shaw-Taylor*: Cholera as a ‘sanitary test’ of British cities, 1831–1866. *The History of the Family* 24. (2019) 404–438.

⁴³ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

⁴⁴ *Pesti Divatlap*, 1848. április 15. 457.

⁴⁵ Vasárnapi Ujság, 1848. szeptember 3. 145–146.

minősítette az orosz seregben pusztító kolerát.⁴⁶ A szöveg tükrözi a kétségbeesett kísérletet a lakosság mozgósítására, amelyben a magyar ügyet természetfölötti jelentőségűnek, a járványt pedig abban alkalmazott eszköznek nevezte.⁴⁷

A magyarországi forradalom és szabadságharc eseményei olyan mértékben háttérbe szorították a pusztító kolerát, hogy még a pandémiák egyik legismertebb következményét, az egészségügyi ellátórendszer modernizációját és a közművesítést is kevésbé kapcsolhatjuk csak hozzá, ellentétben a nyugat-európai példákkal. Anglia és Franciaország nagyvárosaiban a kolera tanulságainak levonása nyomán megindultak ezek a folyamatok,⁴⁸ és azt is tudjuk, hogy például az építésügyi szabályozásokra is hatással voltak (épületek távolsága, mellékhelyiségek kialakítása stb.).⁴⁹

A kolera mint „mozgósító tényező” 1848–1849-ben

Mint említettük, szembetűnő, hogy a 19. század kolerajárványai gyakran egybeestek az európai történelem több nagyszabású eseményével, forradalmakkal, függetlenségi háborúkkal, nagyhatalmi konfliktusokkal. (1830–1831-ben a júliusi forradalom és a lengyel szabadságharc, 1848–1849-ben nagy forradalmi hullám és függetlenségi háborúk, 1854–1855-ben a krími, 1866-ban a porosz–osztrák háború stb.)⁵⁰ Persze hozzátehetjük, hogy sok olyan év volt, amikor ilyen párhuzamról nem beszélhetünk. Mégis érdemes feltenni a kérdést a magyar 1848–1849 kapcsán: vajon volt-e a kolerajárványnak a társadalom gondolkodásában, reakcióiban olyan lenyomata, amely cselekvésre, politikai érdekérvényesítésre ösztönzött.

A kérdés felvetése azért is jogos, mert a kolera első európai pusztítása 1831-ben köztudottan súlyos áldozatokkal járó zavargásokhoz vezetett, különösen Északkelet-Magyarországon. Ma már minden bizonnyal túl vagyunk a korábbi történetírás azon téziséen, miszerint a kolera nyomán antifeudális parasztfelkelésekre került sor,⁵¹ és az újabb kutatások alapján sem tekintjük már automatizmusnak, hogy egy természeti csapás, demográfiai krízis stb. törvényszerűen gyors társadalmi, politikai változásokhoz vezetett. (Akkor sem, ha valóban voltak ilyenek.)

⁴⁶ KLÖM XV. 716.

⁴⁷ A vallási motívumokkal való mozgósítás igénye ellentmondott „a magyar forradalom antiklerikális és felvilágosult szellemének”, hasonlóan Horváth Mihály püspök és kultuszminiszter „keresztes hadjárat” szervezését célzó felhívásához. *Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben.* Bp. 1983. 307.

⁴⁸ Lásd például *Norman Davies: Európa története.* Ford. Bojtár Endre – Bojtár Péter. (Europica varietas) Bp. 2002. 725–726.

⁴⁹ *Thomas, A. J.: Cholera. The Victorian Plague* i. m. 67.

⁵⁰ *Evans, R. J.: Death in Hamburg* i. m. 249.

⁵¹ Erről legutóbb: *Tóth Kálmán: Az 1831-es kolerajárvány politikai eszmetörténeti tanulságai.* In: *Politika- és Államelméleti Kutatóintézet szemináriumi.* 2020 tavasz. (<https://bit.ly/3aD7Bzt>, letöltés 2021. jún. 12.)

Úgy gondolom, hogy 1848–1849. kapcsán érdemes a kérdést alaposabban körüljárni, s felvetni azt, hogy beszélhetünk-e a több ezer áldozatot követelő kolera társadalmi mozgósító hatásáról általában és konkrétan Magyarország esetében? A szegénység, a kiszolgáltatottság, a kilátástalanság kollektív érzése nyilvánvalóan kiválthat – leginkább zavargásokban tetet öltet – reakciókat, az életkörülményeket radikálisan javítani, a jogokat az elkeseredettség hatása alatt egyik pillanatról a másikra jelentősen kiterjeszteni akaró megmozdulásokat, különösen olyan sokkhatásra, mint egy gyógyíthatatlan betegség járványos fellépése.⁵² (Főleg annak nyomán, hogy az ipari forradalom és a modernizáció alapvető társadalmi változásokkal járt, amiben ki előrébb, ki hátrébb tartott.)⁵³ Nyilvánvaló továbbá az is, hogy a tömegek véleménye ugyanúgy megváltozhat társadalmi és politikai kérdésekről (például a hatalom gyakorlásának módjáról és az abban illetékesek köréről), mint ahogy a járványok természetéről is (például, hogy azok valóban bűneinkért való isteni büntetések-e).⁵⁴ A járványok megzavarhatják a társadalom megszokott működését, és alkalmasak lehetnek arra, hogy elfojtott társadalmi ellentéteket hozzanak felszínre, amelyek szerepe – elvben – felértékelődhet egy társadalmi-politikai felfordulás idején.⁵⁵ Nem feltétlenül és nem törvényszerűen.

Sok kortárs és későbbi történész vélekedett úgy, hogy „nem lehet véletlen” a kolerajárványok és a forradalmak időbeli egybeesése az 1830-as évek elején, illetve az 1840-es évek végén, például 1848-ban a Párizsból a kolera elől vidékre költözők hullámain, a városi zavargásokat Alexis de Tocqueville is a forradalom nyomán létrejövő második köztársaság válságjelenségeiként értékelte.⁵⁶ Ennek kapcsán tehát fontos kritikával kezelni az egykorú véleményeket, amelyek hajlamosak voltak összefüggést feltételezni az egyidejű események között.⁵⁷ Az 1848-as forradalmak és a kolera közötti kapcsolatok tényét önmagában vitathatóvá teszi, hogy a nagy forradalmi hullám az év tavaszán söpört végig Európán, míg a kolera súlyos járványhelyzetet csak az ősz folyamán idézett elő,⁵⁸ s ugyanez volt a helyzet Magyarország esetében is. (Jellemző példa lehet erre Hamburgé, ahol augusztusban lezajlottak a nagyobb tüntetések, a kolera csak később, szeptemberben ütötte fel a fejét járványos formában.⁵⁹) Alighanem Richard J. Evans megjegyzése a

⁵² *Thomas, A. J.*: The Lambeth Cholera Outbreak of 1848–1849. i. m. 224.

⁵³ *Uő.*: Cholera. The Victorian Plague i. m. 99–100.

⁵⁴ *Beth Torgerson*: Reading the Brontë Body. Disease, Desire and the Constraints of Culture. New York 2005. 42.

⁵⁵ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 126., 132.

⁵⁶ *Gerald Weissmann*: Daumier and the Deer Tick. Hospital Practice 24 (1989) 5. sz. 181–200., itt: 186.; *Jonathan Sperber*: The European Revolutions, 1848–1851. 2. kiadás. Cambridge 2005. 109.

⁵⁷ *Vö. Rosenberg, C. E.*: The Cholera Years i. m. 8.

⁵⁸ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

⁵⁹ *Uő.*: Death in Hamburg i. m. 250–251.

leginkább találó, miszerint „túlzott elvárás egy olyan járványos betegségtől, mint a kolera, hogy közvetlenül forradalom kitörését idézze elő”.⁶⁰

A forradalmakat vagy zavargásokat megelőző társadalmi válsághelyzet kialakulásában valamivel nagyobb szerepe lehetett az 1845–1846-os katasztrófális terméseredményeknek, az annak nyomán több helyen kialakuló éhínségnek, a kereskedelmi forgalom visszaesésének és a pénzügyi válságnak, s kétségtelen, hogy a „történészek utólagos magyarázatával” szemben ekkor sokan érezhettek elkeseredettségükben késztetést arra, hogy drasztikus eszközökkel változtassanak az életkörülményeiken.⁶¹ Az írországi „nagy éhínség” története viszonylag jól ismert, s bár Európa más országaiban nem volt annyira katasztrófális a helyzet, 1846–1847 folyamán német és francia területeken több száz „burgonyalázadásra” került sor, melyeket csak karhatalommal tudtak megfékezni. Ugyanakkor – hívja fel a figyelmet monográfiájában Jonathan Sperber – 1847 már jobb termésű év volt, 1848 előtt mérséklődtek az élelmiszerárak, és az „éhséglázadások” számát nemcsak a karhatalmi fellépések, hanem a hatósági intézkedések (ingyenkonnyák felállítása, élelmiszer-kivitel tilalma stb.) is jelentősen csökkentették.⁶² Mint összefoglalóan írja: „Az 1848-as forradalom nem tekinthető egy glorifikált éhséglázadásnak vagy a magas élelmiszerárakra adott kétségbeesett válasznak, valójában a forradalom akkor kezdődött, amikor az árak már mérsékelt szintről is csökkenni kezdtek”, bár kétségtelen, hogy az 1845–1846-os rossz terméseredmények – akár a kollektív tudatalattiban is – később látens módon szintén hozzájárulhattak a radikális társadalmi változások igényléséhez,⁶³ tegyük hozzá a magyarországi példa kapcsán: a jobbágyfelszabadítás gondolatának térnyeréséhez.⁶⁴

A kérdéssel talán legalaposabban foglalkozó Richard J. Evans vonatkozó kérdéseit érdemes magyar viszonylatban is feltenni.⁶⁵ Ha tehát azt kérdezzük, hogy a 19. század „nagy politikai felfordulásaiban” szerepet játszott-e a kolera, akkor 1848–1849 kapcsán erre sokkal inkább „nem”-mel válaszolhatunk. Láttuk, 1831-ben más volt a helyzet, s a kolera nyomán kialakult zavargásoknak komoly

⁶⁰ *Uő*: Epidemics and Revolutions i. m. 146.

⁶¹ *Sperber, J.*: The European Revolutions i. m. 109.

⁶² *Uő*. 110. A téma részletesebb elemzésére, a kapcsolódó történésviták említésével: *J. C. Zadoks*: The Potato Murrain on the European Continent and the Revolutions of 1848. *Potato Research* 51. (2008) 5–45.

⁶³ *Sperber, J.*: The European Revolutions i. m. 111.

⁶⁴ Megjegyezzük, az 1840-es évekbeli európai agrárválság és az 1845 utáni éhínség története Magyarország vonatkozásában jórészt feldolgozatlan, néhány alapos tanulmány áll csupán rendelkezésünkre, például *Rémiás Tibor*: Az 1847. évi éhínség Torna vármegyében. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából* 1. (1997) 1. sz. 148–177.; *Czoch Gábor*: A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–47). In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád. Bp. 2000. 371–389.

⁶⁵ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 127.

szerepük volt. Evans azt is megkérdezte, hogy „az emberek hibáztatták-e az államot a kolera kitöréséért, és ez vezetett-e bármilyen változáshoz az állam politikájában?” Erre Magyarország esetében egyértelműen „nem”-mel felelhetünk. Egy-egy, a helyi hatóságok lassúságát kritizáló kortárs megjegyzésen kívül nincs tudomásunk 1848–1849 folyamán a járvány miatti tömeges elégedetlenség megnyilvánulásáról. A forradalom és szabadságharc történetének háttérében több esetet ismerünk helyi, súlyos áldozatokkal is járó zavargásokról, azonban ezek motivációi nemzetiségi gyűlölködésből vagy antiszemitizmusból táplálkoztak, nincs tudomásunk arról, hogy a kolera miatti pánik akár csak helyi jellegű erőszakos eseményeket indukált volna.⁶⁶

Mint említettük, az 1848-as magyar állam hatóságai az amúgy is feszült légkörben inkább a „be nem avatkozás” stratégiáját választották, vagyis a pánik kiváltására alkalmas intézkedésektől (szabad mozgás és a megszokott életmód korlátozásától) tartózkodtak,⁶⁷ a lakosság felvilágosításáról és az egészségügyi ellátórendszer működésének biztosításáról viszont igyekeztek gondoskodni. A kolerapánik elmaradása részben ezzel függött össze, nagyobb részben viszont – álláspontunk szerint – azzal, hogy a lakosságnak kollektív ismeretanyag állt rendelkezésére 1831-ből, vagyis tudták, hogy súlyos betegségről van szó, de annak is tudatában voltak, hogy a nagy számú halálozás mellett is „túlélhető”, nem az apokalipszis bekövetkeztéről van szó. A kérdést legutóbb alaposan elemző szerző ugyanezenre a következtetésre jutott: a kolera keltette társadalmi feszültség távolról sem érte el azt a szintet Európában, mint 1831-ben, méghozzá a halálozások nagyságrendjétől függetlenül.⁶⁸ Ez utóbbi nagyon fontos, hiszen nincs közvetlen összefüggés a lefolyás súlyossága és a kolerában elhunytak számának növekedése, valamint a fokozottabb társadalmi pánikreakciók között. (Ezt igazolja, hogy az utolsó nagy kolerajárvány [1872–1873] folyamán is hasonló vagy akár azt meghaladó volt az embervesztés, mint a korábbi pandémiák idején.) Evans pedig azt is megállapította, hogy 1848-ban a kolera csak egy volt a potenciális társadalmi feszültségforrások között, ráadásul e tényezők nem is voltak feltétlenül összekapcsolhatók.⁶⁹ Nyitra megye orvosának visszaemlékezése pontosan kifejezte ezt a hangulatot: „Ez évben a cholera-járvány a sok más baj közt mellékesnek tekintetett. A hatóságok folyamatos változása, sőt időközönként teljes hiánya, a megye vágontúli részének a császári, a

⁶⁶ Például *Bíró Csaba*: Vérengzés Szőregen és Szegeden. In: Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben. Szerk. Döbör András et al. (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 12.) Szeged 1999. 51–59.; *Hermann Róbert*: Antiszemita atrocitások az 1848–1849-as forradalom és szabadságharc időszakában. In: *Üő*: A rendszerváltástól a megtorlásig i. m. 109–140. (Hermann Róbertnek ezen a ponton is köszönettel tartozom észrevételeiért.)

⁶⁷ Más európai hatósági gyakorlathoz hasonlóan, vö. *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 140–141.

⁶⁸ *Samuel Kline Cohn*: Cholera revolts. A class struggle we may not like. *Social History* 42. (2017) 2. sz. 162–180., itt: 168.

⁶⁹ *Evans, R. J.*: Epidemics and Revolutions i. m. 135.

vágoninneninek a magyar hadsereg általi hosszabb elfoglalása, az orvosoknak a nemzetőrséghez vagy a kórházakba rendelése a choleraival hivatalos foglalkozást lehetetlenné tették. Nyugodtan túrtük azt, mint a bajok legkisebbikét.”⁷⁰

„Mi lett volna, ha...”

Végezetül nem tartom történelmietlennek, ha az 1848–1849. évi kolerajárvány és a szabadságharc kapcsán felvetjük a „mi lett volna, ha...” kérdését,⁷¹ egyrészt azért, mert e spekulációkhoz a fentebb vázlatosan felsorolt adatok megfelelő érveket szolgáltathatnak, másrészt azért, mert a kérdés kétféleképpen is megfogalmazható – természetesen a feltételezések szintjén. Vagyis, 1. „Mi lett volna, ha” a földgolyón végigsöpörő 1848–1849. évi kolerajárvány nem éppen akkor pusztít Magyarországon, amikor a forradalom nyomán megalakult magyar állam az áprilisi törvények védelmében nemzeti önvédelmi és függetlenségi háborút folytatott? 2. „Milyen lett volna” a szabadságharc lefolyása és végkimenetele, ha a háttországban és a hadseregekben nem szedi áldozatait a korban orvosi eszközökkel még meg nem fékezhető járvány?

Feltételezésünk szerint, ha éppen nem lett volna szabadságharc a kolera idején, minden bizonnyal az 1831. évi tapasztalatokkal felvértezett államigazgatás akkor sem rendelt volna el utazási korlátozásokat, vesztégzárakat (legfeljebb a súlyos fertőzési gócpontokban), viszont pontosan nyomon tudta volna követni és dokumentálni a járvány lefolyását, és a kor színvonalán álló megelőző intézkedésekkel, egészségügyi ellátórendszer fejlesztésével és kommunikációval próbált volna reagálni az eseményekre. Talán az sem teljesen alaptalan feltételezés, hogy a kolerajárvány tapasztalatai nyomán hamarabb megindult volna a közegészségügyre vonatkozó átfogó jogszabályok megalkotása és életbe léptetése, amire Magyarország esetében csak a kiegyezés után került sor.⁷² A második kérdésre vonatkozóan úgy gondoljuk, hogy a kolerajárvány fontos és létező, ám járulékos háttérjelensége volt 1848–1849 magyarországi történetének. A szabadságharc csatáinak kimenetelére, a politikai döntések megszületésére, a polgári lakosság hangulatára jelentős vagy mozgósító erejű befolyást nem gyakorolt. Két vonatkozásban viszont bizonyosan hatással volt az eseményekre. Jelentősen lassította az orosz intervenció haderő magyarországi mozgását, egyfajta magyarázatot adva arra, hogy a június közepén beözönlő 200 ezres orosz sereg beavatkozása

⁷⁰ Nagy J.: A cholera Nyitra megyében i. m. 46.

⁷¹ A vonatkozó irodalomból lásd Varga Péter András: Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. Magyar Filozófiai Szemle 58. (2014) 4. sz. 31–59.

⁷² Vö. Sallai János: Orvos vagy egészségügyi rendszert története az ókortól a XIX. század végéig. Belügyi Szemle 68. (2020) 5. sz. 91–100., itt: 97–98.

ellenére miért tartottak a hadiesemények még további két hónapig. Továbbá – nyilván utólag meg nem határozható mértékben, de – bizonyosan hozzájárult a hátország demoralizálódásához, a magyar társadalomnak a szabadságharc sikeres megvívásába vetett hitének, mozgósításra való hajlandóságának csökkenéséhez, az 1849 késő nyarán és őszén amúgy is tapasztalható vereségérzés fokozódásához,⁷³ amint ezt a kortársak lehangoló megjegyzései is alátámasztják.⁷⁴

Összességében azt mondhatjuk, hogy a forradalom és szabadságharc „hátterében” pusztító kolerajárványnak a politikai, társadalmi és katonai eseményekkel való – létező, de nem meghatározó – kapcsolódási pontjainak száma kevesebb, mint azt feltételeztük, így azokat nem érdemes sem alul-, sem túlértékelni. A témát tovább kutatni viszont fontos, például azon halotti anyakönyvek alapján, amelyek legalább viszonylagos következetességgel feltüntették a halálozás okát,⁷⁵ vagy helyi orvosok által készített feljegyzések⁷⁶ és szórványosan felbukkanó jelentéseik nyomán, továbbá a sajtóban megjelent híradásokból. Mindez a szabadságharc történetén túl fontos adalékokkal szolgálhat a 19. század közepi Magyarország demográfiai és társadalmi viszonyaihoz.

CONNECTIONS BETWEEN THE WAR OF INDEPENDENCE AND THE CHOLERA EPIDEMIC OF 1848–1849

By Csaba Fazekas

SUMMARY

The paper explores the Hungarian events and lessons of the cholera epidemic that swept through Europe for the second time – after 1831 – in 1848–1849. In the Hungarian historiography, the events of the Revolution and the consequent War of Independence pushed the devastation of the cholera epidemic into the background, although its mortality rate was probably comparable to that of previous and later epidemics. The two major waves of the disease hit the country in two periods (in October–November 1848, and June–July 1849), when the Hungarian state was waging a war of self-defence, and thus, despite all the efforts made, it proved unable to control the spread of cholera over all its territory. The paper aims to refute such scholarly views that maintain that the marching armies exerted considerable influence on the development of the epidemic, or that it contributed decisively to the emergence of social unrest and local disturbances and conflicts. In fact, in the case of Hungary, the cholera epidemic caused a demographic crisis situation that unfolded in the background of the war, and was mostly unconnected to it.

⁷³ Vö. *Bruckner Éva*: A történelem hajtóostorai, a járványok. *Polgári Szemle* 16. (2020) 1–3. sz. 36–56.

⁷⁴ *Fazekas Cs.*: Egy „elfelejtett” pandémiáról i. m. 312.

⁷⁵ Ezekre lásd a 42. jegyzetet.

⁷⁶ Például *Nagy J.*: A cholera Nyitra megyében i. m. 45–49.